

Абухін Р. Д.,
аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Міжнародного гуманітарного університету

ІСТОРІЯ КОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА У ТВОРЧОСТІ С. В. ПАХМАНА

Анотація. Досліджується історія кодифікації цивільного права у творчості С.В. Пахмана.

Ключові слова: кодифікація цивільного права, цивільне уложення, кодифікаційні комісії.

Постановка проблеми. Видатний представник вітчизняної юридичної науки, правознавець, доктор цивільного права С.В. Пахман (1825–1910 рр.) є автором фундаментальних праць у галузі цивілістики, що досі зберігають свою актуальність. Пошуки та здобутки видатного правознавця мають як наукову цінність, так і великий виховний потенціал для сучасних учених, що зумовлює інтерес істориків права та юридичної думки до його творчої спадщини та життєвого шляху.

Юридико-біографічний та науково-історичний напрями досліджень є доволі розвинутими в сучасній українській історико-правовій науці. Зокрема, у цій сфері плідно працюють І.Б. Усенко, Т.І. Бондарук, М.А. Дамірлі, І.В. Костенко, О.В. Кресін, О.М. Мироненко, Л.М. Міхневич та інші вчені. Разом із тим очевидним є певне відставання у вивченні вчених-правознавців у галузі цивілістики. Саме до таких талановитих дослідників у галузі цивільного права належить С.В. Пахман. Творчість та практична діяльність цього видатного представника вітчизняної юридичної науки поки що недостатньо вивчена. Присвячені йому статті В.О. Томсинова [1], С.М. Бервено, І.В. Венедиктової, Є.А. Грекова дають певне уявлення більше про його біографію та творчість, але не вичерпують проблематику його творчої спадщини. Серед аналітичних праць, присвячених науковій спадщині С.В. Пахмана, особливо слід відзначити статтю О.М. Головка та В.А. Греченка «С.В. Пахман як теоретик та історик права», у якій серед іншого згадано про наукову полеміку, що виникла з виданням ним фундаментальної монографії з історії кодифікації цивільного права [2, с. 8].

Водночас аналіз досліджень з історії та теорії кодифікації можемо знайти в наукових працях таких вітчизняних та зарубіжних учених, як Є.А. Гетьман, О.М. Чашин, Ю.С. Шемшученко, Г.Г. Шмельова, О.І. Ющик, які у своїх наукових дослідженнях значною мірою ґрунтувались на висновках, зроблених у роботах С.В. Пахмана.

Метою цієї статті є привернення уваги наукової громадськості до творчої спадщини у сфері історії кодифікації цивільного права видатного ученого-теоретика та історика права, цивіліста С.В. Пахмана, виявлення його внеску в розвиток юридичної науки.

Виклад основного матеріалу дослідження. У середині XIX століття юриспруденція в країнах, що належали до романо-германської правової системи, розглядала історичний метод дослідження права як необхідний фундамент для юридичних наукових праць і пов'язувала його розробку передусім з історичною школою права німецьких юристів [3, с. 15]. Однак необхідність з'ясування сутності права через пошук його історичних витоків усвідомлювалась і за межами Німеччини. У цьому сенсі варто навести висновок С.В. Пахмана про те, що «завдан-

ням нової історико-філософської науки в галузі права став не пошук незмінного, абсолютного права, а дослідження тих сил, які лежать в основі походження і розвитку права» [4, с. 5].

У другій половині XIX століття правова система Російської імперії перебувала в перехідній стадії: і законодавча, і право-реалізаційна, і організаційно-кадрова її складові потребували серйозних змін у напрямі до модернізації, яка вже відбувалась у соціальній та економічній системах суспільства. Модернізація правової системи передусім була найбільш відмітною в судовій сфері, що було зумовлено великою реформою 1864 р. У зв'язку з проведенням цієї реформи виникла необхідність у підготовці великої кількості фахових юристів. Загалом друга половина XIX століття – один із небагатьох прикладів одночасного розвитку всіх сфер юриспруденції: науки, освіти, практики, під час якого переваги видавалися потенціалу наукового знання. Звернення С.В. Пахмана до історії кодифікації цивільного права, що виразилось у виданні двотомної монографії, було зумовлено двома задачами юриспруденції: орієнтування законодавця та підготовка кадрів для оновленої правової системи. Він вважав, що його праця стане корисною і для студентів юридичних факультетів у вищих навчальних закладах, і для юристів, які займаються законодавчою діяльністю. Тобто він розглядав її одночасно і як наукову, і як навчальну працю. У передмові монографії автор зазначав: «Перегляд цивільних законів становить одну з найбільш нагальних потреб нашого юридичного побуту. Вона визнається і нашим урядом. Однак численні досліді не тільки іноземної, але й вітчизняної кодифікації переконують, що для складання уложення вкрай необхідно ближче ознайомитися з попередніми роботами. Сприяти, принаймні цьому ознайомленню – це найближча мета цієї книги» [4, с. 1]. Поряд із цим під час викладу змісту різних кодексів учений мав на увазі й іншу мету, зокрема полегшення попереднього навчального ознайомлення з джерелами законодавства для ґрунтовного огляду курсу цивільного права. Характер своєї наукової праці автор визначає такими словами: «У цій науковій праці не могло знайти місце дослідження самих начал, які містяться в тих чи інших кодексах, оскільки це вже є завданням систематизованого курсу цивільного права». При цьому і сама критика кодифікаційних праць зводилася переважно до вказівки на зовнішні переваги і недоліки того чи іншого кодексу [4, с. 1].

С.В. Пахман заслужено вважається одним з ідеологів юридичного позитивізму в Росії [1; 2, с. 7]. Проте поряд із блискучим володінням формально-догматичним дослідницьким методом, на нашу думку, він неодноразово використовував також історичний метод дослідження. Саме історії права було присвячено його магістерську дисертацію «Про судові докази за стародавнім руським правом, переважно цивільним, у їх історичному розвитку».

Використання С.В. Пахманом історичного методу дослідження права в наукових працях простежується, крім того, у двохтомній книзі «Історія кодифікації цивільного права». Аналізуючи цей доробок видатного ученого, доречним буде зазначити, що у вивченні історії кодифікації законів і законодавчої

політики держави традиційно виокремлюють два основні підходи, зумовлені тим, що об'єкт дослідження відноситься до двох сфер гуманітарних наук – історії та правознавства. Перший із них акцентує увагу на дослідженні правової політики, точніше навіть на дослідженні історії законодавчої діяльності. Другий – націлений на дослідження змісту та форми кодифікованих законів. Класичним прикладом правознавчого підходу нині вважається наукова праця С.В. Пахмана «Історія кодифікації цивільного права» [6, с. 12]. Однак, на нашу думку, цей висновок слід скорегувати. Праця видатного правознавця відмітна не тільки застосуванням спеціально-юридичних методів, але історичного методу. Зокрема, у кожному розділі праці він дає хоча б коротку характеристику законодавчої діяльності, вказуючи на причини кодифікації, склад кодифікаційних комісій, історію прийняття того чи іншого закону. Показовою в цьому плані є глава 2 першого тому, у якій показано законодавчу діяльність органів влади революційної Франції, зокрема хід роботи над Цивільним кодексом [4, с. 39–41].

Будучи прихильником і розробником позитивістської теорії права, яка передбачає ототожнення права і закону та орієнтує на такі властивості права, як формальна визначеність, точність, однозначність правового регулювання, його розмежування з іншими соціальними регуляторами, С.В. Пахман звертався до найбільш вагомих джерел позитивного права, у яких ці властивості права було виражено найповніше, а саме: кодифікованих пам'яток права, зокрема, римських Законів XII таблиць, кодифікації Юстиніана, Цивільного кодексу Франції та інші.

Перший том «Історії кодифікації цивільного права» С.В. Пахмана містить у собі огляд систематизованих джерел права таких держав: Стародавнього Риму та Візантії; країн романо-германського права, до яких віднесено й законодавство південних та західних слов'ян; кодифікації російського права до 1826 р., а саме – численні спроби систематизації російського права, які робилися протягом XVIII і початку XIX століть.

Дослідження історії кодифікації цивільного права С.В. Пахман почав з опису давньоримських юридичних збірників. Розуміння та доцільне використання історичного методу С.В. Пахманом простежується в його діалектичній оцінці римської правової спадщини. Високо її цінуючи, учений не ідеалізував її значення для сьогодення, не вважав, подібно іншим цивілістам, римське право «загальним писаним розумом юридичного порядку», визнаючи, що в римському юридичному побуті було чимало таких установ, які не залишили жодного сліду в історії приватного права [4, с. 2]. Автор зазначав, що навіть у сфері зобов'язального права можна зустріти в римському праві такі юридичні начала, які є неприйнятними в умовах цивільного обороту [4, с. 3]. На думку С.В. Пахмана, для кодифікацій Нового часу найбільше значення мала не змістовна, а лише формальна сторона римського права. Із цим положенням автора можна погодитися частково, адже вплив римського права на законодавство багатьох країн світу здійснювався або прямим запозиченням, або через сприйняття багатьох принципів римського права.

Водночас не уникнув критики з боку С.В. Пахмана й Цивільний кодекс Франції 1804 р., хоча учений і визнавав за цим кодифікованим нормативно-правовим актом багато переваг, зокрема те, «що зазначений кодекс здійснює вплив на розробку законодавчих питань в усіх європейських державах» [4, с. 47]. До недоліків Кодексу Наполеона С.В. Пахман відносив: «наукові визначення, які є недоречними в тексті закону, запозичені в Потьє; помилкову класифікацію предметів, неясність та неповноту багатьох положень, а також застарілі положення, запозичені зі звичаєвого права» [4, с. 51].

У другому томі С.В. Пахман розглянув історію кодифікації російського права з 1826 р., а також місцевих прав Росії, остзейських, царства Польського, Чернігівської та Полтавської губерній, Бессарабії, Кавказу, Сибіру та Фінляндії [5]. С.В. Пахманом здійснено детальний аналіз змісту тих частин Зводу законів Російської імперії, що стосуються цивільного права. Найбільш цінним у російському історичному досвіді кодифікації цивільного права він вважав порядок розташування правового матеріалу, який передбачав розмежування трьох компонентів правового регулювання: особи, майно і, нарешті, «чужі дії по відношенню до певного майна особи» [7, с. 220].

На нашу думку, у монографії «Історія кодифікації цивільного права» С.В. Пахман розглядав російську кодифікацію у двох аспектах. По-перше, автор описував хід кодифікаційних робіт над тією чи іншою правовою пам'яткою. У цьому випадку як правове джерело вчений використовував законодавчий матеріал – різноманітні розпорядження про діяльність кодифікаційних комісій. У результаті дослідження зазначених розпоряджень С.В. Пахман отримував необхідні йому відомості про строки робіт кодифікаційних комісій, посадових осіб та поставлені перед ними завдання, що охоплювало історичну частину його роботи. Крім того, він звертався до мемуарної та біографічної літератури (зокрема, до біографії ініціатора та керівника кодифікаційних робіт у Росії М.М. Сперанського).

Як нами вже зазначалося вище, друга, набагато більша за обсягом частина монографії, була присвячена детальному опису кодексів та їх проектів. Кожен кодифікований нормативно-правовий акт учений описував у такому порядку: історія створення та прийняття уложення, наприклад Уложення царя Олексія Михайловича; джерела, які лягли в основу досліджуваного кодексу; система уложення; зміст; зв'язок уложення з подальшим законодавством. Описуючи постатейно їх зміст, автор не ставив перед собою завдання показати історію розвитку того чи іншого юридичного інституту. Натомість, у другій частині монографії С.В. Пахман робив невеликі зауваження порівняльно-правового характеру, вказуючи на схожість положень кодексів різних країн світу. Відзначимо, що в такому описовому історико-юридичному напрямі вченим було розглянуто й приватноправові частини Зводу законів Російської імперії (далі – ЗЗРІ).

Кодифікація імперського та місцевого приватного права стала предметом другого тому зазначеної монографії. Учений висвітлив план кодифікаційних робіт, хід їх виконання та окреслив перспективи удосконалення. Далі він зосередив увагу на характеристиці загального цивільного права та окремо на характеристиці межових, кредитних, торговельних, промислових статутів. На завершення ним подано характеристику місцевого цивільного законодавства, зокрема для остзейських губерній, Царства Польського, Фінляндії, Бессарабії, Полтавської та Чернігівської губерній, Сибіру та Кавказу.

На думку вчених-сучасників С.В. Пахмана, «Історії кодифікації цивільного права» судилося справити незвичайну сенсацію [2, с. 8]. Так, незабаром після виходу у світ історії кодифікації газети «Голос», «Санкт-Петербурзькі відомості», «Біржові відомості», які не мали, здавалося б, жодного відношення до спеціальних юридичних питань, поставилися з надмірною похвалою до праці С.В. Пахмана. Неодноразово на шпальтах зазначених газет писали, що навіть у західній літературі немає нічого подібного, що вказана наукова праця є «чудовою критичною монографією про створення та зміст права остзейського», якому належить величезне значення у сфері науки та практики. Однак поряд із позитивними відгуками вона викликала серйозну критику з боку інших учених-правознавців, серед

яких одні поставилися до зазначеної наукової праці більші ніж стримано, зокрема найсуворішої критики С.В. Пахман зазнав від історика права В.І. Сергєєвича [8; 9]. В.І. Сергєєвич, розглядаючи подвійну мету (законодавчу і педагогічну), яку визначає С.В. Пахман в «Історії кодифікації цивільного права», зауважував, що «така подвійність мети є абсолютно неможливою спробою поєднати дві непеєднувані речі». Водночас В.І. Сергєєвич, не погоджуючись із формулюванням мети в монографії С.В. Пахмана, акцентував свою увагу на тому, що неможливо ототожнювати рівень осіб, які займаються законодавчою діяльністю, зокрема кодифікацією законодавства, та рівень осіб, які щойно стали на шлях вивчення науки цивільного права та яким необхідно насамперед ознайомлення з джерелами законодавства. До того ж особи, які займаються переглядом законів, знають не тільки зміст кодексів і цивільне право як науку, вони знають умови, у яких перебуває держава, а отже, можуть скерувати напрям законодавства на певному етапі розвитку держави. Враховуючи зазначені аргументи, В.І. Сергєєвич пропонував автору написати дві різні книги: одну для осіб, які займаються кодифікацією законодавства, а іншу – у якості посібника для студентів молодших курсів юридичних факультетів.

Разом із тим професор В.І. Сергєєвич розійшовся з С.В. Пахманом у розумінні самої задачі історичного вивчення кодифікації, яка, на його думку, не може обмежуватися так званою зовнішньою історією цивільного права, тобто аналізом його джерел. Виходячи із цієї позиції, наукова праця С.В. Пахмана не задовольнила критика, оскільки автор не перевіряв текст закону відповідно до правових джерел, а тільки передав його зміст і перерахував певні джерела [9, с. 555–556].

Проведений нами аналіз основних положень «Історії кодифікації цивільного права» С.В. Пахмана дозволяє виділити такі позитивні моменти. По-перше, монографія містить структурований, детальний аналіз змісту кодифікованих нормативно-правових актів на різних історичних етапах. По-друге, предметом дослідження в зазначеній монографії є руське право, представлене в таких джерелах: «Руська правда», «Збірники руського права XV та XVI століття (Збірники місцевого права, Судебники 1497 та 1550 років та додаткові статті)», «Уложення царя Олексія Михайловича». По-третє, в «Історії кодифікації цивільного права» С.В. Пахман досліджував не тільки цивільне право, але й торгове та вексельне право, так зване особливе цивільне право. По-четверте, у роботі автором подано широкий перелік джерел правової та історичної літератури. Особливо слід відзначити практичну значущість проведеної С.В. Пахманом роботи. Вона привела його до переконання, що питання про предмет і систему цивільного кодексу можуть бути вирішені задовільно лише на підставі тих вказівок, які містяться в чинному законодавстві та в історії вітчизняної кодифікації.

Висновки. Отже, у цій науковій роботі ми мали можливість переконатися, що в середині XIX століття на території Росій-

ської імперії існували історичні дослідження розвитку цивільного права. Окремим питанням, дослідження якого викликало особливий інтерес у вчених-правників (теоретиків і цивілістів), була історія кодифікації цивільного права. Саме цьому були присвячено монографію видатного вченого-правознавця С.В. Пахмана, який за допомогою історичного методу дослідив історію кодифікації цивільного права в Російській імперії. Такий напрям дослідження вченого став основою для формування і подальшого розвитку концепцій, ідей не тільки в науці цивільного права, а й у загальній теорії та історії права в різні історичні періоди.

Література:

1. Томсинов В.А. Семен Викентьевич Пахман (1825–1910) / В.А. Томсинов // Российские правоведы XVIII – XX веков: очерки жизни и творчества : в 2 т. – М. : Зерцало, 2007. – Т. 1. – С. 317–348.
2. Головки О.М. С.В. Пахман як теоретик та історик права / О.М. Головки, В.А. Греченко // Вісник ХНУВС. – 2013. – № 2(61). – С. 6–15.
3. Михайлов А.М. Формирование и эволюция идей юридической догматики в романо-германской традиции : автореф. дис. ... юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А.М. Михайлов. – М., 2012. – 32 с.
4. Пахман С.В. История кодификации гражданского права / С.В. Пахман : в 2 т. – СПб. : Типография II-го Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1876. – Т. 1. – 482 с.
5. Пахман С.В. История кодификации гражданского права / С.В. Пахман : в 2 т. – СПб. : Типография II-го Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1876. – Т. 2. – 495 с.
6. Борисова Т.Ю. Свод законов Российской империи в 1905–1917 гг.: идейно-политическая борьба вокруг кодификации : автореф. дис. ... канд. ист. наук. : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Т.Ю. Борисова. – СПб., 2005. – 30 с.
7. Пахман С.В. К вопросу о предмете и системе русского гражданского уложения / С.В. Пахман // Журнал гражданского и уголовного права. – 1882. – Кн. 8. – С. 219–227.
8. Сергєєвич В.И. Задача истории кодификации / В.И. Сергєєвич // Вестник Европы. – 1876. – Ноябрь. – Т. 6. – № 11. – С. 453–478.
9. Сергєєвич В.И. По поводу книги С.В. Пахмана «История кодификации» / В.И. Сергєєвич // Русская старина. – 1877. – Т. 18. – С. 555–567.

Абухин Р. Д. История кодификации гражданского права в творчестве С. В. Пахмана

Аннотация. Исследуется история кодификации гражданского права в творчестве С. В. Пахмана.

Ключевые слова: кодификация гражданского права, гражданское уложение, кодификационные комиссии.

Abuhin R. History of Civil Law Codification in S. Pahman's works

Summary. Explores the history of the codification of civil law in the works of S. Pachman.

Key words: codification of civil law, Civil Code, codification commission.